

TANULMÁNYOK

Túri Tamás¹

Egy unitárius Jelenések-kommentár kontextusai a 17. században

Az erdélyi és lengyelországi unitáriusok Apokalipszis-kommentárjai a 17. század első feléig jól nyomon követhetők. Az eddigi kutatás² főként az azokban megjelenő *chiliasta* elképzelések mentén vizsgálta a munkákat, és habár nem minden ponton egységes, de mégis csak felvázolható értelmezési lehetőségeket tudott felsorakoztatni. Eszerint beszélhetünk egy, a *chiliasta* eszmékkal átítatott, ám agresszív mozzanatoktól mentes szombatos értelmezési körrel,³ másfelől a

¹ Túri Tamás felsőfokú tanulmányait a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának magyar nyelv és irodalom szakán végezte. Jelenleg az SZTE doktorandusz hallgatója. Kutatási területe *Az unitárius Jelenések könyve értelmezések a 16–18. században*. Több írása jelent meg a régi magyar irodalom és művelődés tárgykörében.

² Balázs Mihály: *Antitrinitarizmus és millenarizmus Erdélyben* – megjelenés alatt. Hotson, Howard: *Arianism and Millenarianism: The Link between Two Heresies from Servetus to Socinus*. In Laursen, John Christian et al. (eds.): *Millenarianism and Messianism in Early Modern Culture. Continental Millenarians Volume IV: Protestants, Catholics, Heretics*. Dordrecht–Boston–London, 2001, Kluwer Academic Publishers (International Archives of the History of Ideas, 176). 9–37. Újlaki-Nagy Réka: *A szombatosok chiliizmusa. Erdélyi Múzeum*, 2011/2. 15–22. Keserű Bálint: „Rajongók” Erdélyben, Profetikus irodalom és publicisztika a XVII. század derekán. In Kovács András et al. (szerk.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 1996, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 247–256. Káldos János: *Az erdélyi unitárius egyház Enyedi György püspökségének idején (1592–1597)*. In Miskolczy Ambrus (szerk.): *Europa, Balcanica – Danubiana – Carpathica. 2/A: annales, cultura – historia – philologia*. Budapest, 1995, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Román Filológiai Tanszék. 138–156.

³ Vehe-Glirius, Matthias: *Istenismeret és más írások*. Ford. Ruttner Tamás, vál. Dán Róbert. Békéscsaba, 1984, Helikon Kiadó (Prométheusz Könyvek, 3). Óvári Benedek: *Az*

Krisztus földi királyságát teljes mértékben elutasító szociniánus hagyományról⁴ és egy hasonlóképpen elutasító nonadorantista tradícióról.⁵ Ez utóbbiból kivételnek számít Karádi Pál munkája, mely nonadorantizmusa mellett Szervet és Glirius koncepcióját egyéni mozzanatokkal továbbépítve párosítja a prófétai hangvételt a *chiliasta* elképzelésekkel.⁶ Erdélyre koncentrálna fontos megemléztünk, hogy az eddig ismert 17. század első harmadáig itt keletkező, illetve hatást kiváltó szövegek főként nonadorantista és szombatos hangoltságúak, másfelől Karádi Pál prédikációs jellegű munkáján kívül csakis traktátusokkal találkozunk.⁷

Tanulmányunk egy újabb szöveg beemeléseivel nem pusztán bővíteni, hanem árnyalni is kívánja az eddigi képet. A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár MsU. 732-es jelzettel ellátott *Conciones vetustae ex Apocalypsi* című munkája egy magyar nyelvű, 11 műből (a számozás szerint 10, a ciklus szempontjából 9) álló prédikációsorozat, mely a *Jelenések könyve* 22,1–2. részét magyarázza.⁸ A 17. századi másolat⁹ műfajiságán túl, szociniánus mozzanatokat tartalmazó megfontolásai miatt is jelentős, hiszen a felekezetnek a 17. század elejéig nincs egységes hitvallása, a későbbiekben pedig a nonadorantista és szociniánus irányzat egymás mellett élése jellemzi.¹⁰ A lengyelek az 1630-as években igyekeznek az erdélyie-

Christus Iesusnak az isten igaz messiasanak orzagarol ualo röuid tanusag... In Varjas Béla (s. a. r.): *Régi Magyar Költők Tára XVII/5. Szombatos énekek*. Budapest, 1970, Akadémia Kiadó. 504–513.

⁴ Hotson: i. m.

⁵ Palaeologus, Jacobus: *Commentarius in Apocalypsim*. Olcona, 1574/1575, MsU. 966/N, illetve MsU. 968. Bogáti Fazekas Miklós: *Commentarius in Apocalypsim Hungarice*. 1589. Országos Széchényi Könyvtár, Duod. Hung. 9.

⁶ Karádi Pál: *Apocalypsis Beati Ioannis Apostoli et Euangelistae etc...* 1580. Országos Széchényi Könyvtár, Kt. Fol. Hung. 199. Balázs Mihály: Karádi Pál Simádon. *Keresztény Magvető*, 2006/1. 45–55.

⁷ Káldos: i. m. 148–149.

⁸ A gyűjtemény 11 szöveget tartalmaz. 10 concióként van feltüntetve, de a 7. szám hiányzik, a szövegből azonban nem hiányzik egység, így félreszámozásról lehet szó. Téma szempontjából is redukálható a gyűjtemény: a 11. munka esetén már sem számozás, sem a concio cím nincs feltüntetve. Ez Luk. 12. alapján később a Jel 14-gyel összekötve a jó halálra készülést tárgyalja. Textusa és a 10. concióból való tartalmi ismétlései miatt ezt a munkát a ciklustól különállónak tekintem az elemzés során.

⁹ Lakó Elemér (szerk.): *The manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*. Szeged, 1997, 144.

¹⁰ Balázs Mihály: *Elhúzódo felekezetiesedés és rendhagyó kátéirodalom*. In *Uő: Felekezetiség és Fikció*. Budapest, 2006, Balassi Kiadó (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok, 8) 37–76.

ket a szociniánus irányban mozdítani, ám az egyházi vezetőség szintjén csupán az 1638-as dézsi komplanáció egyneműsíti az unitarizmust.¹¹ Mindezt figyelembe véve érdemes a prédikációk teológiai megfontolásait, majd műfaji jellegzetességeit tárgyalni.

A *Conciones vetustae ex Apocalypsi* az új Jeruzsálem folyójának, az élet fájának és gyümölcsseinek allegorikus magyarázatát adják.¹² A magyarázott helyek és a hozzájuk kapcsolódó új Jeruzsálem értelmezése Müntzer Tamás, Hans Hut, a strassburgi próféták, illetve az 1531–1535 közötti münsteri katasztrófa hatására negatív tapasztalatokkal terhelt a korszakban.¹³ A kortársak közül sokan ebbe a vonulatba illesztették az 1569-ben kulmináló „rakóvi kísérletet”, melyet később a lengyel unitáriusok igyekeztek kiiktatni hagyományaik közül.¹⁴ Magyarországon hasonló profetikus hevületől fűtött, ám Dávid Ferenc eszméitől független volt Karácsony György felkelése.¹⁵ Erdélyben a földön megvalósítandó új Jeruzsálem profetikus víziója csupán Karádinál jelenik meg, mivel a szombatosok már az 1580-as években sajátos és egyre inkább befelé forduló kegyességi gyakorlattal kapcsolták össze a *chiliazmust*.¹⁶

¹¹ Keserű Gizella: Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején. In Csörsz Rumen István et al. (szerk.): *„Nem súlyed az emberiség!”... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. Budapest, 2007, 429–449. Molnár Dávid: Az Szent János evangéliuma kezdetinek rövid magyarázatja: Filológiai és teológiai adalékok az RMNy 1646-os tételéhez. In Font Zsuzsa et al. (szerk.): *Balázs Mihály köszöntése. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum Tomus XXX*. Szeged, 2011, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara. 364–369. Szabó András Péter: A dési per történeti háttere. *Egyháztörténeti Szemle*, 2003/2. 29–56.

¹² Jel 22,1–2. „¹És megmutatta nekem az élet folyóját, kristályhoz hasonlóan ragyogott, Isten és a Bárány trónjából fakadt. ²Az utca közepén és a folyam két partján az élet fái álltak. Tizenkétszer hoznak gyümölcsöt, vagyis minden hónapban teremnek, a fa levelei meg a népek gyógyulására szolgálnak.” (Szent István Társulati Biblia).

¹³ Cunningham, Andrew, Grell, Ole Peter: *The Four Horsemen of the Apocalypse. Religion, War, Famine and Death in Reformation Europe*. Cambridge, 2000, Cambridge University Press. 32–43. George Huntston Williams: *The Radical Reformation*. 3rd Edition. Kirksville, 1992, Sixteenth Century Journal Publishers (Sixteenth Century Essays & Studies, Volume XV). 556–589.

¹⁴ Balázs: *Antitrinitarizmus...* i. m. Illetve: Balázs Mihály: *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*. Budapest, 1988, Akadémia Kiadó (Humanizmus és Reformáció, 14). 173. Georg Huntston i. m. 1092–1099.

¹⁵ Révész Imre: Debrecen lelki válsága 1561–1571. *Századok*, 1936/6. 38–75. 163–203. Kathona Géza: Karácsony György „szent hada” 1569–1570. *Egyháztörténet*, 4. évf. (1958). 265–281. Heckenast Gusztáv: A Karácsony György-féle parasztfelkelés (1568–1570). *Történelmi Szemle*, 1963/1. 19–22. Balázs: *Az erdélyi...* i. m. 160.

¹⁶ Újlaki-Nagy: i. m. 21.

A prédikációk allegorikus értelmezésének alappillérei a következők: „nyilván vagy on, hogy ez látás és jelenés csak példázat, az új Jeruzsálem, kit az angyal mutatott példázta az igaz, szép eklézsziát, annak szép folyóvíze az szent evangéliumot, annak pedig az folyamnak fája, ki életnek fájának is mondatik, ábrázolta ez evangéliumnak gyümölcset [...]”.¹⁷ Az új Jeruzsálem tehát az igaz eklézsia, az élet folyója pedig a tiszta evangéliumot jelölő lelki víz és annak folyása a prédikálás által. Ennek kútfeje Isten, királyi széke pedig a mennyország. A fa, melyet az evangélium táplál az istenes, kegyes, jámbor élet, mely a „justitia universalis” vagy más néven a pietas, ami 12 gyümölcset terem. E gyümölcsök Istennek erre és a túlvilágra egyaránt vonatkozó testi-lelki ajándékai, mint 1. Isteni gondviselés; 2. Lelki újjászületés; 3. Elme világossága; 4. Lelki öröm; 5. Lelkiismereti békesség; 6. Istenbe vetett bizalom; 7. Indulatainkon való uralkodás; 8. Bizalom, hogy Isten meghallgatja kérésünket; 9. Ellenségtől való védelem; 10. Külső gazdagság; 11. Jó halál; 12. A paradicsom és örök élet.

Az első prédikáció szerint az új Jeruzsálem Isten ajándéka azon megmaradt és megtért hívek számára, akik kénytelenek voltak szétszéledni, mikor Isten a zsidók bűnei miatt a régi Jeruzsálemet leromboltatta a rómaiakkal. A cserébe adott új Jeruzsálem maga az igaz eklézsia, melynek a Jel 21,12–26-ban adott leírását is spirituális értelemmel ruházza fel. Eszerint annak bárki tagja lehet, aki követi a 12 apostol tanítását. A város drágakövei Isten lelkeket megvilágosító lámpása, tehát Jézus Krisztus evangéliuma, melynek „világosságánál járnak az pogányok”. Egyedül a fertelmesek, a bálványimádó pogányok és a káromkodó zsidók vannak kirekesztve.¹⁸ Itt Palaeologus üdvtörténeti koncepciójában megalapozott apokalipszis értelmezése jelenik meg, miszerint a zsidók nem ismerték fel Krisztusban a messiást, kit azért küldött Isten, hogy királyuk legyen, és beteljesítse a nekik adott ígéretet. A zsidók vétke miatt (Jézus megölése) Isten megnyitotta az üdvözülés lehetőségének útját a pogányok számára, amennyiben elhiszik, hogy Krisztus a messiás, és betartják a tíz parancsolatot. Szerinte Krisztus mennybemenetele után hadat üzent a zsidóknak és a *Jelenésekben* foglalt jóslatok beteljesültek azzal, hogy a rómaiak Titus vezetésével lerombolták Jeruzsálemet. Krisztus ezután visszaadta hatalmát az Atyának, békében ül Isten jobbján, várja a második feltámadást és ítélettételt, mely után átveszi az uralkodást. Mivel jelenleg nem uralkodik és nem visel gondot a hívekre, így felesleges segítségül

¹⁷ MsU. 732. 18.

¹⁸ MsU. 732. 1–3.

hívni és imádkozni hozzá.¹⁹ Palaeologus egy egyetemes koncepciót töltött meg sajátos elemekkel. Ennek jele, hogy alapjait megtaláljuk Kecskeméti Alexis János *Dániel könyvéhez* írt prédikációskötetében is, aki Dán 7,13–14 kapcsán azonosítja az ekléziával Krisztus országát, majd hasonlóképp írja le az üdvözülés útjának pogányok számára való megnyitását is.²⁰

A kéziratban azonban Palaeologusétól eltérő krisztológiai felfogást olvassunk. Az első két prédikáció szentháromságot és Krisztus kettős természetét támadó passzusai szerint az Isten országát keresőknek elég egy mindenható Atyát, és egy ember Jézus Krisztust hinni, „kit az írás nem mond magától való Istennek, hanem Istentől tétetett nagy Úrnak, mindenek urának [...] És ez igaz vallás mellett jámborúl, kegyesen és mértékletesen élni”²¹ „Mondatik továbbá ezen menny, az Báránynak is királyi székinak, azért, hogy az Isten az ő fiát az Jézust, mennyben felemelte, úrrá és Krisztussá tette. Act. 2. Itlő bíróvá tette, Act. 17. Minden név és méltóság felett helyhezette [...]”²² A „tétetett” Krisztus kifejezés azonban nem Enyedi mérsékeltebb *Explicationese* szerint, ahol a Jel 2,8; 2,23, továbbá 17,4 és 19,16 magyarázatával tagadja Krisztus magától való istenségét, és hangsúlyozza az Atyától kapott hatalmát,²³ vagy Csanádi Pál elhíresült radikálisabb értelmében²⁴ szerepel, csupán az idézett textust követi. (ApCsel 2,36.) Ennek ellenére kéziratunk szociniánus szemlélete nem kétséges. Sozzini Krisztust embernek

¹⁹ Balázs: *Antitrinitarizmus... i. m.* Balázs Mihály: *Földi és égi hitviták. Válogatás Jacobus Palaeologus munkáiból.* Ford. Nagyillés János. Budapest–Kolozsvar, 2003, A Dunánál – Qui One Quint. 21–22.

²⁰ Szuromi Lajos (s. a. r.): *Kecskeméti Alexis János prédikációs könyve (Dániel próféta könyvének magyarázata).* Budapest, 1974, Akadémia Kiadó (Régi Magyar Próza Emlékek, 3). 435. 549. 551–552.

²¹ MsU. 732. 6.

²² MsU. 732. 11.

²³ Enyedi György: *Az ó es vy testamentumbeli helyeknek, melyekből az háromságról való tudománt szokták állatni, magyarázattyok... Toroczkaí Mátétól vgyan azon Ecclesiáknak Püspökétől magyar nyelve fordítottatott.* Kolozsvar, 1619, (RMK. I. 503.). 721–722. Balázs Mihály: Palaeologus és Fausto Sozzini között: Enyedi György irénikus antitrinitarizmusa. In Uó: *Felekezetiég... i. m.* 95–108. Tóth Kálmán: Könyvnyomtató Makai Nyírő deák. In Bodor András (szerk.): *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Kolozsvar–Bukarest, 1957, Tudományos Könyvkiadó (A Bolyai Tudományegyetem Kiadványai, 1: Tanulmányok, 1). 596. 598–599.

²⁴ Molnár B. Lehel: A háromszéki unitáriusok 17. századi történetéhez: Toposz és valóság közt. *Keresztény Magvető*, 2012/3. 250–251. Molnár Dávid: Valentinus Radecius: Apologia (1618). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2013/1. 45. Különösen a 44. lábjegyzet. Pap Balázs: Egy tizenhetedik századi református-unitárius hitvita dokumentumáról: Csanádi Pál: Pöröly. *Keresztény Magvető*, 2002/2–3. 201–203.

tartja, mégis többnek az embernél. Szerinte az Atyának és Fiúnak személye, illetve lényege is különböző. Hatalmuk ugyan hasonló, ám míg az Atyaé önmagától való, addig Krisztus mennyen és földön való hatalmát az Atyától kapta, aki önmagán kívül mindenkit lába alá vetett.²⁵ Az Atya Krisztus általi segítségül hívása szintén szociniánus elem:²⁶ „Ebben az megösmert Istenben vesse remétségét, bizodalmtát és ezt dicsérje, áldja, ezt híja segítségül az Úr Krisztus által, az ő evangéliuma szerint [...]”²⁷ Az MsU. 732 teljes koncepciója szerint Krisztus Isten fő eszköze az új teremtésben. Így implicite a *Jelenések könyve* Krisztus első eljöveteleéről és az azután történt dolgokról beszél. Bárki, beleértve a pogányokat is, akik az Isten akaratát hordozó Krisztus ígétét követik, beléphet az új teremtés által létrejött igaz eklézsiába. A hirdetett ígétet Krisztus csodákkal hitelesítette, melyekre Istentől kapott hatalmat.²⁸ A könyv tehát elsősorban a Krisztusban való lelki újjászületésről szól. Ennek kezdete a múltban történt, mikor a rómaiak le-

²⁵ C. Godbey, John: Socinus and Christ. In Dán Róbert – Pirnát Antal (szerk.): *Antitrinitarianism in the second half of the 16th century: (Proceedings of the International Colloquium held on the 400th anniversary of Ferenc David's death in Siklós, May 15–19, 1979)*, Budapest–Leiden, 1982, Akadémia Kiadó–Brill (Studia Humanitatis, 5). 57–58. 60–61. Wollgast, Siegfried: *Philosophie in Deutschland 1550–1650*. 2. Auflage. 1993, Akademie-Verlag. 362.

²⁶ Sozzini az Atya és a Fiú tisztelete között is különbséget téve azt mondja, hogy míg Istent minden dolgok első okaként tiszteljük és hívjuk segítségül, úgy Krisztust minden dolgok második okaként kell, hisz az egyház számára minden dolgot Krisztus ad. C. Godbey: i. m. 61.

²⁷ MsU. 732. 20. „Az Szentírás parancsolja, hogy az Istent híuk [értsd: hívjuk] segítségül az Krisztus által” (15.) „[...] az szent eklézsiát, ki az Istent és az ő fiát, az apostoli igaz ajándék szerint vallja, tiszteli és féli” (17.) „Az Istennek és az Krisztusnak igaz tiszteleti is az által [t. i. bölcsesség] tudatik meg” (31.)

²⁸ „Mert őáltala teremtettek, mindaz, mik az mennyben s mindaz, mik az földön vadnak látható és láthatatlan állatok. Az Szent János is ezen új teremtésről szól [...] In mundo erat, et mundus per ipsum factus est, sed mundus eum non agnovit. Mely ígékben azt jelentik az szent apostolok, hogy ez újonnan születésben és új teremtésben az Úr Isten mindeneket az Jézus Krisztus által cselekedett, és semmit ebben őnála nélkül nem cselekedett. Mert őáltala jelentette ki az örök életnek ígét [értsd: ígét], őáltala ezt csodákkal is confirmálta, az ő vére által békélett meg velünk, summa szerint mindeneket őáltala cselekedett. Hogy pedig az apostoloknak imez szavakat is *őáltala teremtettek* kelljen érteni ez új teremtésről, az Szent Pál apostol világosan megmagyarázza Col. I v. 19. 20. Mert tetszett [...] az Atyának, hogy őbenne minden teljesség lakoznék, és hogy őáltala mindeneket magával megbékéltetne, megbékéltetvén az ő keresztinek vére által, mindaz mik az földön, mindaz mik az mennyben vannak. Eph. I. v. 9. 10. Megjelentvén nekünk az ő akarattyának titkát, az ő ingyen való jó volta szerint, kit magában elrendelt volt, tudniillik, hogy az teljes üdőnek eljövésében megújítana mindeneket az Krisztusban mindaz, melyek az mennyben, mindaz, kik az földön vannak”. MsU. 732. 13.

rombolták a földi Jeruzsálemet, ám a hívők lelkében végbemenő új teremtés középpontba kerülésével a prédikációsorozat az evilági helyes és istenes életre szólít fel, és mutat utat. Tehát az új teremtéssel létrejött igaz eklézsia történelmen felülivé válik. A helyes életvezetés középpontba állítása Sozzini teológiájának is fontos eleme.²⁹ Felfogásában Krisztus elsődleges feladata, hogy példaként szolgáljon az emberek számára azzal, hogy ő maga lesz az általa követett és hirdetett isteni parancsok beteljesítője.³⁰ Végző soron kéziratunk Sozzini spirituális megközelítésével rokonítható, miszerint az új teremtés, mely nem azonos a *Genezis*-ben leírttal, egy lelki ország teremtéséről szól: „az evangéliumi üzenetet meghaladni tudó emberekben lejátszódó spirituális megoldásról”,³¹ melyet az Atya végez a Fiú által.³²

A 9–10. prédikációk azonban a feltámadás és örökélet kapcsán ismét Palaeologus álláspontjához közelítenek.³³ A kérdésben sokféle felfogás ismert: az anabaptista lélekaluvás tan,³⁴ a lélek halhatatlanságának,³⁵ vagy magának a feltá-

²⁹ C. Godbey: i. m. 57.

³⁰ Vidrány Katalin: Antropológiai típusok – krisztológiai típusok. In Uő: *Krisztológia és antropológia: összegyűjtött tanulmányok*. Budapest, 1998, Osiris Kiadó, 292.

³¹ Balázs: *Földi és égi hitviták...* i. m. 10–11. Az adott textus: Jn 1,3 „Minden általa lett, nélküle semmi sem lett, ami lett”. *Két könyv az egyedülvaló Atyaistennek, a fiúnak és a szentléleknek hamis és igaz ismeretéről*, Gyulafehérvár 1568. Ford. Péter Lajos, Kolozsvár, 2002, Unitárius Egyház (Az Erdélyi Unitárius egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 2). 228–244.

³² Balázs Mihály: Dávid Ferenc válaszol Fausto Sozzininak. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1983/1–3. 99.

³³ MsU 732. 59–71. E két prédikáció kiadását lásd: Túri Tamás: Spira Ferenc históriájának magyar és erdélyi recepciójáról. *Keresztény Magvető*, 2014/2. 123–130.

³⁴ Balázs: *Karádi...* i. m. 53. Ám Dávid Ferenc e tanokat mellőzi! Balázs: *Az erdélyi...* i. m. 178–179.

³⁵ Pirnát Antal: Arisztotelianusok és antitrinitáriusok (Gerendi János és a kolozsvári iskola). *Helikon*, 1971/3–4. 374–377. Pirnát Antal: Gerendi János és Eössi András. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1970/5–6. 682. Pirnát Antal: *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*. Budapest, 1961, Akadémia Kiadó. 135–160. Károlyi Péter: *Az halálról, fel tamadasról es az örök eletről haznos es szükséges könivecze az kereztienek epoetelekre es vigasztalásokra...* Debrecen, 1575, (RMK I. 116.) ill. (RMNY I. 358.) 36r. 40v–49v.

madásnak tagadása,³⁶ illetve annak fizikai megvalósulásának³⁷ megkérdőjelezése mind megtalálható a 16. századi antitrinitarizmus útkeresésében. Palaeologus szerint az első feltámadás ugyan lelki, melyet a második testiként követ (ennek idejét senki sem tudja), mégis az utolsó ítélettel jövő új Jeruzsálemet más minőségű testi öröklétként értelmezi, mint a jelenlegi fizikai világot.³⁸ Az MsU. 732 a feltámadásról a jó halál kapcsán szól, mikor is a hívők nem esnek kétségbe, hiszen tudják és hiszik, hogy „az testi halál önégiek semmi ártalmokra nincsen, és őket nem emészti s fogyatja éppen el, hanem azután is él az ő lelkek”.³⁹ A hívek az eltemetetésről sem irtóznak, mivel „tudják, hogy az ő testeket s csontjokat az Úr megőrzi”, majd az utolsó napon Krisztus által feltámasztja.⁴⁰ Eszerint a lélek halhatatlan, ám az örök életre testileg támadunk fel. A következő prédikáció a mennyei öröklét részletezésével pontosítja mindezt. Fontos, hogy az örök életet Isten ígérteiből kapjuk és nem Krisztus megváltása miatt, mely szintén szociniánus vonás.⁴¹ Ez a paradicsom nem a régi, földi paradicsom lesz, nem visszaállítása történik, hanem újrateremtése és mennybe helyezése. Az emberek lelki, elméleti és testi gyönyörűséget fognak tapasztalni, melyet az angyalokhoz hasonló lelki bölcsesség és tudás, illetve a gonosz kívánság hiánya és Isten dicsőítése biztosít. A memória és test is az angyalokéhoz hasonló lesz, ekként fognak emlékezni földi szenvedéseikre, halálukra, elporladásukra, mellyel ellentétben „immár az Istennek kegyességéből tündöklenek, mint az nap az ő Atyjoknak országában”.⁴² A megsemmisült földi, fizikai test új minőségben való újjáteremtődésében Palaeologuséhoz hasonló álláspontot látunk. A „külső érzékenységek” szerinti gyönyörködés, mint Isten megpillantása, az angyalok, mártírok és szüzek énekének hallása, a „lelki kóstolás” és „az angyalok kenyerével” való táplálkozás, a „gyönyörűséges lelki szaglás, és lelki módon való tapasztalás” mind az

³⁶ Pirnát Antal: Néhány adalék Johann Sommer és Melius Péter műveinek bibliográfiájához. In Galavics Géza et al. (szerk.): *Collectanea Tiburtiana: tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szeged, 1990, JATE Press (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10). 179–184. SzcZucki, Lech et al. (eds.): *Epitome colloquium Racoviae habitu anno 1601*. Varsaviae, 1966, Państwowe wydawnictwo naukowe. 469–479.

³⁷ Lelio Sozzini: Über die Auferstehung. In Fast Heinold: *Der linke Flügel der Reformation: Glaubenszeugnisse der Täufer. Spiritualisten, Schwärmer und Antitrinitarier*. Bremen, 1962, Schünemann Verlag (Klassiker des Protestantismus 4). 389–392.

³⁸ Balázs: *Antitrinitarizmus...* i. m.

³⁹ MsU. 732. 62–63.

⁴⁰ MsU. 732. 64.

⁴¹ MsU. 732. 66. Vö. Sozzini tagadja Krisztus megváltó szerepét. Ha létezik megváltás, akkor az Krisztus példájának követésében áll. Vidrányi: i. m. 285–286.

⁴² MsU. 732. 69.

érzékszervek földitől eltérő minőségét jelöli.⁴³ A feltámadásról hasonlóan ír Melius Péter is.⁴⁴ Apokalipszis-kommentárjában az ég és föld újratereztetését materiális síkon képzei el, ám a dolgoknak csak „állatja” marad meg, a formájukból kitisztul a rútság és romlás.⁴⁵ Az emberek is tisztán támadnak fel és Krisztushoz hasonlatosak lesznek. Az új Jeruzsálemben, mely egyszerre az eklézsia és annak másvilági hajléka, testi, változó és romlandó dolog nem lesz, csak lelki étel és ital. Újra együtt leszünk barátainkkal, az egyházatyákkal, Istennel, Krisztussal, prófétaikkal stb. Az „esmeret, bölcsesség, ész, értelem megmarad, nem leszünk bolondok, és némák”.⁴⁶ Prédikációi szerint Krisztus megdicsőült testéhez hasonlóan „mi is azon testbe támadunk fel, aki eltemettetik, csak hogy megdicsőül, az állatja azon leszen, de köntöse más leszen”:⁴⁷ halhatatlan, ártatlan, fényes és Krisztus lelki javaival élő. Nem eszünk romlandót, csak lelki ételt és italt, mégis a test nem változik át pusztá lélekké, romolhatatlan csontból és húsból lesz. Az unitárius kézirat Meliushoz hasonlóan vallja a bűnösök feltámadását és a kénköves tóba való örök kárhozatra vetését is.⁴⁸

A prédikációsorozat egyediségét abban láthatjuk, hogy bár a palaeologusi *Jelenések*-értelmezés alapjaira épít, annak hangsúlyait eltolja. Az üdvtörténeti koncepció nonadorantista elemeit elhagyva egy szociniánus krisztológiát és értékrendet jelenít meg. Ám a feltámadás és a lélek halál utáni sorsa kapcsán újból Palaeologus felfogásához közelít.

A kézirat további vizsgálati lehetőségei műfajiságából adódnak. Karádi munkája jól illusztrálja, hogy a prédikáció műfaja miként tágítja ki az értelmezési lehetőségeket és biztosít lehetőséget a textustól való elmozdulásra. Egyfajta „mindenes könyv” volt az, melybe a szerző a textusok magyarázatán felül további témákat és már megírt művei lényegét is belefoglalta.⁴⁹ A műfaji átjárás lehe-

⁴³ MsU. 732. 69–70.

⁴⁴ Melius Péter: *Valogatot praedikatioc a prophetac es apostoloc irassabol, mind egész esztendoe által valo foe innepekre, es minden felè szuekseges dolgokrol es artikulosokrol à regi es mastani Doctoroknac magyarazasoc szerint...* Debrecen, 1563, (RMK I. 54.) és Melius Péter: *Az Szent Ianosnac toett ielenesnec igaz es iras szerint valo magyarazasa prèdikatioc szerint...* Várad, 1568, (RMK I. 69.)

⁴⁵ „Mint összetörött pohár, aki szennyes, megolvad, az állatja megmarad, de formája és szépsége más leszen”. Melius: *Az Szent Ianosnac...* i. m. 267r.

⁴⁶ Melius: *Az Szent Ianosnac...* i. m. 265v–270v. Főleg: 267r. és 269r-v.

⁴⁷ Melius: *Valogatot praedikatioc...* i. m. 250.

⁴⁸ Melius: *Valogatot praedikatioc...* i. m. 262–264. Vö.: MsU 732. 70. és 59–60. Túri: i. m. 123–124; 130.

⁴⁹ Balázs: *Karádi...* i. m. 48–49. Tóth F. Péter: Az ismeretlen (?) Karádi-kódex margójára. *Magyar Könyvszemle*, 2007/1. 22–44.

tőségét példázza Bogáti 1589-es traktátusa is, mely szintén tanulságokra és magyarázatokra osztott, így „kit ha ki akar többé tehet és prédikációkra szabhat”.⁵⁰ A mű utal a szerző 51 cikkelyes prédikációs segédkönyvként is funkcionáló *Jelesenek*-kommentárjára, mely ma már ismeretlen.⁵¹ Megjegyzésre érdemes, hogy Bogáti strukturális eljárása Melius Péter kommentárjával rokonítható.⁵²

Az MsU. 732 Karádihoz hasonlóan a textushoz szorosan nem köthető témakörökről is értekeznek, azonban a 9 munka olyan zárt kompozíciót alkot, mely műfaji kérdéseket is felvet. A szövegek egységes címjelölésének (*Conciones vetustae ex Apocalypsi*) tematikai megkötésén túl az egyes darabok (melyek külön-külön is *concio* megjelöléssel szerepelnek) egy komplex ciklust létrehozó utalásrendszerrel rendelkeznek. Már az első prédikáció *partitio*ja is egy munkaként kezeli a 10 *conciot*. „Mely igikben [értsd: igékben] 4 dolgokról emlékeznek az Szent János: 1. Az Istennek és báránynak királyi székiből kifolyó élő víznek folyamjáról. 2. Az mellett lévő életnek fájáról. 3. Annak az fának 12 gyümölcsseiről. 4. Annak hasznos leveleiről”.⁵³ Míg az elsőt az 1–2. *concio*, a másodikat a 3. *concio*, végül a harmadikat 4–10. prédikációk tárgyalják, a levelek hasznairól nem értekeznek külön. Az 5. prédikációtól a példázatokkal felruházott *exordium*okat felváltják az előző munkák értelmét összefoglaló, visszautaló bevezetők, melyek a szövegek közti folytonosságot biztosítják.⁵⁴ A kompozíciót erősíti a gyümölcsök hierarchiája is, mely az Istentől kapott ajándékok és Isten viszonyát leképező szigorú logikai rendet eredményez.⁵⁵ A gyümölcsök tárgyalásától kezd-

⁵⁰ Bogáti: i. m. 18^b

⁵¹ „[...] az Apokalipszist 51 cikkelybe vagy articulusban foglalám, szorítám, summálám, oly magyarsággal, hogy csak Biblia olvasás kellene hozzá, ha ki prédikációkra osztani s nyújtani [értsd: nyújtani] akarná az könyvet”. Bogáti: i. m. 5^a

⁵² Mindketten először a textust idézik, majd egy-egy kiragadott szó kapcsán csatolják magyarázatukat. Vö. Melius: *Az Szent Ianosnac...* i. m.

⁵³ MsU. 732. 3.

⁵⁴ „Concio 5. ex Apoc. 22. v. 2. De quarto, quinto et sexto fructu arboris vitae. Az Istennek szent városában, ki az igaz eklézsia, vagyon szép tiszta folyóvíz, életnek vize, ki az szent evangélium és abból származó életnek fája, ki az pietas, timor Dei filialis, mely fa terem tizenkét gyümölcsököt, azaz az pietasnak vannak főképpen tizenkét gyümölcssei és hasznai. Az három elsőkről szólánk az előző prédikációnkban, kik ezek: 1. Az Istennek atyai szerelme az jámborokhoz. 2. Az újonnan születés. 3. Az igaz bölcsesség. Szóljunk azért mostan duo volente az életnek fájának 4, 5. és 6. gyümölcsseiről”. MsU. 732. 33.

⁵⁵ Az istenes élet eredménye az isteni gondviselés (1). E gondviselésből származik a lelki újjászületés (2) és a bölcsesség (3) és mindezek ösztönzik az embert a lelki öröme, Isten szeretetére és dicsőítésére (4). A lelkiismeret békessége (5) viszont a kegyes élet (a virtus) gyümölcse, éppúgy, mint az Istenbe vetett bizalom (6). Az igazi nemesség (önmagunkon való uralkodás) (7) viszont a lelki újjászületésből (2) és Istenben való

ve a bevezető szerepének megváltozásán felül a tanulság is kevesebb lesz, mely sokszor jelöletlenül nem is a prédikáció végén, hanem egyes *pars*okban elszórva szerepel, és *applikációja* is többször elmarad. A 8. *concio* bevezetése szerint addig a lélek hasznát szolgáló gyümölcsökről volt szó, most azonban testi haszonként a külső gazdagságot tárgyalja. Ezt követően „mindezekből nekünk igen szép tanulságok [értsd: tanulságok] adatnak előnkben [...]”, melyek három oldalon keresztül a közönségre szabott intésekkel együtt sorakoznak. E tanulságok tehát az egész addigi gyümölcsöket tárgyaló prédikációkra vonatkoznak (4–8.)⁵⁶ A jó halál és a paradicsomba való bebocsáttatás pedig a ciklus csúcspontjaként⁵⁷ különülnek el az evilági gyümölcsöktől. A kompozíció 1–3. prédikációi az allegória alapját fektetik le, míg a 4–7-ig tartó munkák a kegyes élet lélekre irányuló hasznait mutatják be, a 8. a testi, végül a 9–10. prédikációk a túlvilági életre vonatkozó hasznokat tárgyalják. A kompozíció egységében és felosztásában is hasonlít Enyedi Fazekas János *Mennyei szó a lelki álomból való felsejkerenésből* című 1652-es prédikációsorozatára, ahol egy textust (Ef 5,14), 6 különböző prédikáció magyaráz: a textus első részét („Serkenj fel, aki aluszol”) az első, a középsőt („és kelj fel a halálból”) a második, az utolsót („és megvilágosodik tenéked a Krisztus”) a többi tárgyalja, ám azok alkalmazott hasznai úgy egészítik ki egymást, mintha az egy munka lenne. E szoros egység és a célzott praxis műfajilag a kegyességi olvasmányhoz közelítik a szöveget.⁵⁸ Talán kéziratunk is szolgálhatott olvasmányként, bár nincs kialakult *usus* rendszere, csupán néhol olvasható ki a harmadik személyű feddés és a tanulságok utáni közönségre szabott intés, azonban célja a kegyes életvezetés, még ha ezt többször a szoros bibliamagyarázatokból kibomló katekizmuszerű részletek is tagolják. A prédikációs váz kitapinthatósága ellenére a gyümölcsök bevezetői visszautalóak, a tanulságok rendszertelenek és a *pars*ok is csak a gyümölcsök egymástól való elkülönítését szolgálják. A műfaji átjárhatóságra a negyedik prédikáció traktátus megjelölése is utal: „Noha pedig ez 12 gyümölcsökről való traktátus bő beszédet kívánna, de mi az mennyire le-

örömből származik (4). A kegyes életnek köszönhető, hogy Isten meghallgatja könyörgésünket (8), viszont az isteni gondviselés (1) gondoskodik éppúgy az ellenségtől való oltalmazásunkról (9), mint a külső gazdagságunkról, javainkról (10). A legnagyobb jutalmak azonban a jó halál (11) és a paradicsomi örök élet (12).

⁵⁶ MsU. 732. 57–59.

⁵⁷ „Következik immár az isteni félelemnek, ki az életnek fája, tizenkettődik gyümölcsce, ki nagyságával, szépségével, tartósságával s méltóságával feljebb való minden gyümölcsinél, kikről eddig szólánk [...]”. MsU. 732. 65.

⁵⁸ Csorba Dávid: A 17. századi prédikáció homiletikai irányváltásai. *Könyv és Könyvtár*, 2008. 120–122.

het, beszédünket rövidítsük meg”.⁵⁹ A 18. századból több, a *Jelenések könyvével* foglalkozó szöveggyűjtemény is fennmaradt, mint például Uzoni Fosztó István kétkötetes *Prédikációk a jelenések könyvéről* (1765),⁶⁰ illetve Dersi Gergely István és Dersi Varga György *A Szent János Mennyei Látásának Prédikációi által való magyarázása* (1776) című munkái,⁶¹ ám azok prédikációi külön is elmondhatóak voltak, ellentétben az MsU. 732 szövegeivel. Bár a szoros logikai kompozíció miatt a prédikátornak egy-egy munka kiválasztása esetén új bevezetést és befejezést kellene írnia, több prédikáció végén nagyobb rész, illetve oldalkihagyások vannak, melyek előtt még szerepel a *documentum* felirat.⁶² Az ilyen *amplifikációs* lehetőségek teret nyithattak a prédikációk további felhasználására. A prédikáció és traktátus műfaji jellegzetességeinek keveredése azonban kötetünkben is kitűnik.

Mindazonáltal érdemes a szövegek retorikai megformáltságát is figyelembe vennünk, hiszen a református és katolikus prédikációalkotással szemben az unitáriusokéről igen keveset tudunk. Mint fentebb láthattuk, a prédikációs egységek jelöletlenségük ellenére is kitapinthatóak. Minden esetben van *exordium*, melynek szerepéről az unitáriusoknál nem játszódtott le a reformátusokéhoz hasonló vita.⁶³ Olvashatunk *propositiot* és *partitiot* is, de a *parsok*, melyekből sosincs négynél több, már szövegszerűen is jelöltek.⁶⁴ A kompozíció logikai összetettsége miatt a részekben belül számozással ellátott alegységek is szerepelnek.⁶⁵ A munkák felépítése áttekinthető, a felosztást pedig a *partitioban* vagy rögtön a textus után jelzik,⁶⁶ tehát teljesítik a református homiletikák által támasztott közönség-

⁵⁹ MsU. 732. 26.

⁶⁰ Uzoni Fosztó István: *Prédikációi I-II*. Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár, (Teleki Téka), Ms 0432. 1–2.

⁶¹ MsU 978/A.

⁶² MsU. 732. 23–24.

⁶³ Bartók István: „*sokkal magyarábból szólhatnánk és írhatnánk*”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Budapest, 1998, Akadémia Kiadó – Universitas Kiadó, 215–216. 227.

⁶⁴ „Mi is azért holott szólottunk az első prédikációnkban az lelki Jeruzsálem folyóvizének mineműségéről, szóljunk immár annak kútfejéről is. 1. Azt lássuk meg, kicsoda kútfeje ennek az lelki folyamnak [...] 2. Azt mutassuk meg, hogy az emberi szerzések, kik az Istennek tiszta, szent igéivel nem egyeznek, sőt inkább ettől vagy különböznek, vagy ugyan ellenkeznek is, nem az Isten szavai és nem őtőle származott tudományok”. MsU. 732. 10.

⁶⁵ Erre példa, mikor az első prédikációban első *pars* alatt a folyó három tulajdonságáról szól: 1. tiszta 2. fényes 3. élő víz. A második pontnak további négy pontja van, a harmadiknak pedig további három. Ez olyannyira kinövi magát, hogy nemhogy a második *pars*, de már az elsőnek második alpontja is külön prédikációba kerül. MsU. 732. 3–8.

⁶⁶ „Concio 4. Apoc. 22. v. 2. De primo, secundo et tertio arboris vitae”. MsU. 732. 25.

hez való alkalmazkodás követelményét is. Az összetett beszédszerkezet, a latin kifejezések és az allegóriák halmozása viszont értő, művelt hallgatóságot feltételez.⁶⁷ A prédikációk szigorú biblikusságát és dogmatikus intellektuális jellegét csak ritkán törik meg világi *exemplumok*. A második *exordiumban* pogány törtétiák (Ovidius *Metamorphosisa*, Seneca, Pomponius Mela, Plinius munkái), Szent Ágoston *De civitate...* munkája, illetve a 86. zsoltár alapján a különböző csodás erővel bíró kutaktól jutunk el Istenhez, mint a lelki folyó kútfejéhez.⁶⁸ Ez nem csak a ciklus szigorú biblikusságával, hanem az előző prédikáció azon részével is szemben áll, ahol a prédikátor az evangéliumi tisztaság ellenében a „döggel és ganéval” teli pogány írásokat (Ovidius, Martialis és Lucianos) kárhozzátja.⁶⁹ A pogány kutak azonban nem negatív példaként jelennek meg, hanem egy Istenhez vezető folyamat részesei. A prédikátor egyébként állításait számtalan bibliai hellyel igazolja, melyeket teljességükben idéz latinul, elenyésző helyen fordul elő, hogy csak a hivatkozást tünteti fel.⁷⁰ Biblián kívüli források 11 esetben és legtöbbször csak említésként szerepelnek.⁷¹ Az előbbieken felül idézi Cicerót és Senecat. Szent Ágoston mellett pedig kétszer hivatkozik egy ismeretlen doktorra. Az önimádat kapcsán a 16. századi humanista, Andrea Alciato 1531-es *Emblematum libellus* című munkájának Nárkissus epigrammáját idézi.⁷² Emellett haszonnal forgatta Philipp Lonicer hatalmas *exemplum* gyűjteményét is, mely Andreas Hondorff német nyelvű művének latin fordítása. Ez a korszak legnagyobb, több mint harmincszor kiadott, protestánsok és jezsuiták által egyaránt

⁶⁷ Bartók: i. m. 186–198. 204–208. Bartók István, *A casa rustica és a mechanici*. Az „alacsony stílus” ismérvei a XVII. század magyar irodalomelméletében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1992/5–6. 569–578. Restás Attila: *Keckermann retorikái* (Fejezetek a magyarországi retorikaoktatás történetéből). *Irodalomtörténet*, 2000/4. 484. A katolikus Ludovicus Granatensis munkája is tartalmazza, melyről a későbbiekben lesz szó.

⁶⁸ MsU. 732. 9.

⁶⁹ MsU. 732. 4.

⁷⁰ MsU. 732. 5. 20.

⁷¹ MsU. 732. 4. 9. 22. 29. 37. 38. 42. 44. 45. 56. 60.

⁷² „Ezt híják [értsd: hívják] az görögök philantianak, kinek káros voltát szépen leírja Alcyathus poeta, az Nárkissusról, ki felől így beszéltek az poéták, hogy egy kútba tekintve meglátta maga ábrázatját és annak szerelmében megholt”. MsU. 732. 22. Az epigrammát az 1577-es összkiadás is tartalmazza: <http://www.uni-mannheim.de/mateo/itali/alciati1/jpg/s261.html> [online] [2015. 01. 13.]

használt *exemplum* gyűjteménye,⁷³ mely Erdélyben is népszerű volt.⁷⁴ Ebből két példázatot olvasunk: egy emberét, aki a világi gyönyörúségek élvezetéért „örömet az Istennek hagyná a mennyországot”,⁷⁵ majd később Spira Ferenc esetét. Spira teljes történetének felidézése azonban elüt a prédikációkban szereplő pár soros, pusztán utalásokon alapuló példázatoktól. A história recepcióját figyelembe véve hangsúlyos, hogy a történet nem az aposztázia, hanem a jó halál kapcsán kerül szóba, mely így az *ars moriendi* műfaja felé nyitja a 9. prédikációt,⁷⁶ annak ellenére, hogy a 6. prédikáció a kapzsiság, fősvénység és hataloméhség ékes példajaként mutatja be az erdélyi viszonyokat, ahol hitüket is képesek elhagyni a gazdagságért.⁷⁷ A munka feltehetően a Báthory Zsigmond uralkodása alatti unitárius nemesek politikai pozíciójuk megtartása érdekében való katolizálására utal. Tudvalevő, hogy az unitárius egyház nemesi szárnyának 1575 és 1603 közötti megsemmisülésében az 1594-es kivégzéseknek is nagy szerepe volt.⁷⁸ A 16. század végi, 17. század eleji áttérések okait az egyháztörténet is „az uralkodásnak, feltűnésnek, a hivatalokkal való csillogásnak testi vágyakozásában” jelöli meg.⁷⁹ Ez alapján a prédikációk keletkezését talán a század első feléhez közelít-

⁷³ Hondorff, Andreas: *Promptuarium Exemplorum, das ist Historien und Exempelbuch nach Ordnung... 1575, 1584*. Kecskeméti Gábor: *Toposzok és exemplumok a história hasznairól a 17. században*. Budapest, 1994, Universitas Kiadó (Studia Litteraria, 32). 86. 47. lábjegyzet. Tüskés Gábor: *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai: Nádasdi János*. Budapest, 1997, Universitas Kiadó (Historia Litteraria, 3), 62–63. M. Soergel, Philip: *Miracles and the Protestant Imagination, The Evangelical Wonder Book in Reformation Germany*. New York, 2012, Oxford University Press (Oxford Studies in Historical Theology), 154–156.

⁷⁴ Szerepelt Bocskai István könyvei között: Az OSZK által összeállított Ritka és Különleges Kötések katalógus, RK 57. jelzet. A sárospataki Rákóczi könyvtárban: Monok István: *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*. Szeged, 1996, (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai I). 101–102. Batthyány Ádám könyvei között: Koltai András: *Batthyány Ádám és könyvtára*. Budapest-Szeged, 2002, (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai IV). 154; 171; 201.

⁷⁵ MsU. 732. 56.

⁷⁶ Türi: i. m. 118–123.

⁷⁷ „Nem kevesebbé szolgáltatja ez rút rabságban az fősvénység is az embert. Az fősvény nem csak rabja az gazdagságnak, hanem imádója is. Mit nem cselekszik az fősvény ember az gazdagságért! Istenét elárulja, és idegen isteni tiszteletre adja magát, mint cselekedtek itt is Erdélyben sokak”. MsU. 732. 46.

⁷⁸ Horn Ildikó: *Az unitárius elit stratégiái (1575–1603)*. *Keresztény Magvető* 1999/1–2. 28–34.

⁷⁹ Kénosi Tőzsér János – Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története*. II. kötet. Ford. Márkos Albert, (s. a. r.) Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár Lehel,

hetnénk, hisz a negyvenes éveikig a nagyobb nemesi családok már valószínűleg áttértek.⁸⁰ A biztos datáláshoz azonban további adatokra lenne szükségünk.

A 9. prédikáció másik érdekes helye, ahol arról értekezik, hogy „az jó és üdvösséges kimúlás csak az isteni félelemnek tulajdona. Mert az istenteleneknek gonosz az ő halálok, Psal. 34. v. 22. [pontosan: Psal. 33, 22.] Mors peccatorum pessima, vel secundum Tigurinam, interimet impium sua malicia”.⁸¹ A szöveg általában a *Vulgata*-t használja, azonban itt a helvét reformáció egyik kiemelten fontos bibliafordítására, a *Biblia Tigurinara* hivatkozik.⁸² Az irat használatának felekezeti jelentőségét a 16. század végén lutheránusból unitáriussá lett Csanádi Imre esete kellőképpen illusztrálja, aki Kassáról menekülve Erdélyben lett unitárius prédikátor. Mikor Báthory István fejedelem hitvallást kért tőle, majd a beküldöttel nem volt elégedett, Csanádi félvén, hogy ügyét lutheránus, vagy református papoknak adják át, másodsorra már, Palaeologus tanácsára, a *Biblia Tigurina* függelékében található hitvallás felhasználásával fogalmazta meg confessióját.⁸³ A felekezet közötti forráshasználat másik végétét látjuk a negyedik prédikációban, mikor az a lélek jóra való megújulásáról értekezik: „Azt mondja ez szép virtus felől egy kegyes bölcs Ludo. Granaten. Renascentia est divinae naturae participatio, hoc est sanctitatis bonitatis, puritatis nobilitatis. Mert ez által az ember Istennel conversalkodó leszen [...]”.⁸⁴ Az idézett spanyol dominikánus, Ludovicus Granatensis a tridentinum utáni rekatolizációs törekvések egyik legnagyobb reprezentánsa volt, kinek teológiai és aszketikus írásait a

Kolozsvár, 2009, Erdélyi Unitárius Egyház (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/2), 563.

⁸⁰ Ez megfigyelhető az 1640. decemberi országgyűlés anyakönyvéből, mely felsorolja azokat az unitárius pártfogókat, akiket a tanulók énekükkel tiszteltek meg. A névsorban azonban, összevetve a Horn Ildikó által vizsgált időszak nagy unitárius neveivel, már – néhány kivétellel, például Tholdalagi és Kornis – nem találunk az elit rétegben helyet foglaló unitáriust. Kénosi, Uzoni: i. m. 512. 563–584. Az építőjelleű adalékot köszönöm Molnár Dávidnak.

⁸¹ MsU. 732. 59. „A bűnösök halála nagyon rossz, vagy a Tigurina szerint, elpusztítja az istentelen embert a saját rosszindulata.” (Szabó Ádám fordítása)

⁸² Imre Mihály: Molnár Albert *Biblia Tigurinája*. In Csanda Sándor, Keserű Bálint (szerk.): *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz*. Szeged, 1978, (Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 4). 301–302. P. Vásárhelyi Judit: *A Vizsolyi Biblia előljáró beszéde mint vitairat*. In Heltai János, Tasi Réka (szerk.): *„Tenger az igaz hitről való egyenetlenség vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*. Miskolc, 2005, Miskolci Egyetem BTK, Régi Magyar Tanszék. 33–41.

⁸³ Szőnyi Etelka: *Egy XVI. századi gyülekezeti ének szerzője. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1983/5. 501–508.

⁸⁴ MsU. 732. 29.

jezsuiták nagy haszonnal forgatták. 1578-as *Rhetorica ecclesiastica*ja hatással volt Pázmány Péter prédikációira, ám Keckermann elismerő véleménye nyomán a protestánsok körében is használatossá vált, annak ellenére, hogy az egyházi retorika célját a katolikus hit eretnekek elleni védelmében határozta meg. A mű hosszú életű aktualitásáról hazai recepciója is tanúskodik.⁸⁵ Retorikája elején valóban szól az erényekről,⁸⁶ azonban a fenti idézet nem biztos, hogy ebből a munkából származik.

Granatensis, illetve a református *Biblia Tigurina* megidézése már önmagában is érdekes, mivel prédikációink az evangéliumi tisztaságot homályosító, patvarkodó írásokról szólva mindhárom felekezet iratait elítéli: „Ilyenek az pápista, kálvinista és lutheránus atyafiaknak könyvek nagyobb részint”.⁸⁷ Máshol a szentháromság tana kapcsán veti el az Isten ígéje elé helyezett világi tudományokat.⁸⁸ Az elítélő, feddő részek általában a tanítás ellenpontozásaként szerepelnek, talá-lunk azonban tényleges, az ellenfél tanait is előszámláló polémiát.⁸⁹ A második prédikáció tanulsága, hogy ne keressünk más tudományt az evangéliumon kívül. Ennek ellenpontozásaként következik a második rész, ahol azt bizonygatja, hogy (1) a katolikusok tradíciói eltérnek a *Szentírástól*, (2) a pápák és zsinatok szavai nem Isten szavai és (3) a régi zsinatok végzései egymásnak is ellentmondanak. A második pontban hat alpont a katolikusok 6 tanáról bizonyítja, hogy eltérnek a *Bibliától*.⁹⁰ A vitázás itt és a kötet egészében is a tanító szándék alárendeltje, mégis ellentmond a prédikátor mediátori szerepének,⁹¹ illetve eltér a református homiletikák tanácsától, miszerint a prédikátor óvakodjon a vitától és a cáfolandó

⁸⁵ II. Rákóczi Ferenc ifjúkori olvasmánya, illetve Gyalogi János *De eloquentia sacra* című munkája még a 18. század közepén is javasolja a katolikus hitszónokoknak. Bitskey István: *Humanista erudíció és barokk világgép: Pázmány Péter prédikációi*. Budapest, 1979, Akadémiai Kiadó (Humanizmus és Reformáció, 8), 41–44. Bitskey István: *Retorikák a barokk kori Magyarországon*. In Uő (szerk.): *Retorikák a barokk korból*. Debrecen, 2004, (Csokonai Könyvtár, Források, Régi kortársaink, 10), 251–254.

⁸⁶ Ludovicus Granatensis, *Az egyházi ékesszólásnak, avagy a hitszónoklat elméletének hat könyve*. In Bitskey: *Retorikák...* i. m. 109.

⁸⁷ MsU. 732. 4.

⁸⁸ MsU. 732. 7.

⁸⁹ Tasi Réka: „Könnyű volna meg-torkolni” *Polemikus hang a 17–18. század fordulóján megjelent katolikus prédikációgyűjteményekben*. In Heltai–Tasi (szerk.) i. m. 199–217.

⁹⁰ A zsinati tradícióik többre tartása az igaz hitnél: nikaiai zsinat, Szentháromság tan, szentek segítségül hívása, a papi cölibátus, a böjt és bálványimádás, „rovásra imádkozás”, azaz, csupán az imák mennyiségét tekintik. MsU. 732. 15–16.

⁹¹ Tasi: i. m. 200; 215.

tanok előszámlálásától.⁹² Teszi mindezt úgy, hogy nem látjuk jelét az *ususok* kialakult rendszerének, így a cáfoló hasznot sem alkalmazza.

A ciklus izgalmas helyet foglal el a protestáns ortodox, illetve a puritánus prédikációeszmény között. Legfőbb célja a tanítás, ám azáltal a helyes életre vezetés, a megjobbítás is legalább olyan fontos szerepet kap. A *docere* és a *movere* együtt mozdulását a tanulás utáni rövid *applikációs* rész teszi lehetővé, mely legtöbbször a tanítás fényében inti helyes életre a híveket. A bibliai és esetenként antik *exemplumok* célja a bizonyítás, ám a legtöbb pogány, illetve történeti példa az ellenpontosítást, az életből származóak pedig leginkább a megértést segítik,⁹³ tehát a példázatok célja a dogmatikai épülés és erkölcsi haszon, a pietas szerepének betöltése.⁹⁴ Míg a bibliai *locusokból* kibomló dogmatikai tételek, a minimális gyönyörködtetés (mely leginkább az utolsó két prédikációban, az örök élet kapcsán jelenik meg) és az *exemplumok* szerepe az ortodox prédikációhoz, addig a domináns biblikusság, az áttekinthető szerkezet, a logikai levezetések a puritánus elvárásokhoz közelítik a ciklust. Ám legmarkánsabban a két rendszer közös pontja ragadható meg, a *didascalicum* mint *primarium genus*.⁹⁵ A munkák éppen ezért nem készülhettek a század közepén unitáriusok által is használt Keckermann-retorika alapján,⁹⁶ mivel az a tanító beszéddel nem él, az *eloquentiát* pedig kötelezőnek tartja.⁹⁷ A melanchtoni beszédnem követelményei felől azonban megérthetjük a prédikációk ellenpontosító szerkezetét is.⁹⁸ Az egyszerű kérdés kategóriáját felölelő gyümölcsök kérdései: 1. Mi az? 2. Melyek a részei? 3. Melyek az okok? 4. Melyek az eredmények? 5. Melyek a rokon dolgok? 6. Melyek az el-

⁹² Kecskeméti Gábor: A régi magyarországi irodalomelmélet alappozíciói. In Jankovits László – Orlovsky Géza (szerk.): *A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig.* Budapest, 2007, Gondolat Kiadó, 223–224.

⁹³ „Mondaná az Istentelen: miért ne érezzem hát én azt az édességet? R[esponsio]: Miképpen az náthás ember nem tud az szagok és ízek között derék választást tenni, úgy afféle testi ember is nem kóstolhatja meg ennek az édességnek sapo[...], mint az fokhagymához szokott pusztabeli zsidók, az manának gyönyörű ízit csak megveték. Tisztítsd meg [...] böjtöléssel és sírással és meg kóstolhatod”. MsU. 732. 37.

⁹⁴ Kecskeméti Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században.* Budapest, 1998, Universitas Könyvkiadó (Historia Litteraria, 5), 85–86.

⁹⁵ Uo. 70–106.

⁹⁶ Balázs Mihály: Unitárius szövegek a prédikációról a 17. század derekán. In Jakabffy Tamás (szerk.): *A lélekből építő. Gellérd Imre emlékére. Gellérd Imre – emlékkonferencia Székelykeresztúr, 2005. augusztus 6.* Kolozsvár, 2007, 39–58.

⁹⁷ Restás: i. m. 480–483.

⁹⁸ Kecskeméti: *A régi magyarországi...* i. m. 217–220.

lentétes dolgok?⁹⁹ A ciklus kompozíciós szintjére leképezve tehát: az életnek fája az istenes, kegyes élet. A részei annak ágai: 1. Istent szeretni fiúi szívvel 2. Felebarátaink szeretete 3. Az ember szeresse és büntől oltalmazza magát. A fának „okai” a folyóvíz, mint evangélium, és Isten, ki annak kútfeje. Az eredményei a tárgyalt 12 gyümölcs. Az ellentétes dolgok pedig a bűnök és annak szerzői (ördög, világ, test). Mindez a részre vetítve: a harmadik gyümölcs a bölcsesség, ami az elmének világossága. Ennek ellentéte a sötétség, a „bálványozó, istentelen, hamis, csalárd emberek”. Mindennek oka Isten, ki a jámboroknak bölcsességet ad. Eredményei pedig Isten és Krisztus megismerése, azoknak igaz tisztelete, Isten nagyságos dolgainak vizsgálása, miáltal tudjuk felebarátunkhoz való kötelességeinket, és képesek vagyunk parancsolni indulatainknak.¹⁰⁰ Rokon dolgai pedig a többi gyümölcs. Ludovicus Granatensis hasonlóképpen tárgyalja a *genus didascalicumot*, bár az ellenpontozást nem emeli ki, ám a megindítást és gyönyörködtetést megköveteli. Az allegorikus értelmezéssel megengedőbb, mint Melanchton, és meglátása szerint e beszédnem az Istenről, lélekről, angyalokról, hitről, reményről, és erényekről való tanítást szolgálja, majd a munka végén az örök élet jutalmának reménységével kell erényekre buzdítania.¹⁰¹ Mindez ciklusunk kompozíciós szintjén is megjelenik.¹⁰²

A prédikátor és a gyülekezet viszonyáról tanúskodik a közösségi beszédmód (T/1) általános használata, mely a prédikatori kiszólásokat („mi is azért [...] szóljunk immár”, „lássuk meg” etc.) és a tanulságok alkalmazását („mi is ne keressünk más folyamot, hanem ezzel elégedjünk meg”) egyaránt jellemzi.¹⁰³ Fedés esetén a többes szám harmadik személy a helytelen életvitel gyülekezettől való eltávoztatását, illetve a hallgatók nyílt korholásának elkerülését szolgálja.¹⁰⁴ Azonban erejét az aktualizáló utalásoknak köszönhetően („minémű emberek mostan bővön találatnak”, vagy „mint cselekedtek itt is Erdélyben sokak”) megtartja.¹⁰⁵ Emellett a közösség, a prédikátor és előjáró viszonyának a hivatalban

⁹⁹ Philipp Melanchton: A retorika alapelemeinek két könyve. In Imre Mihály (s. a. r.): *Retorikák a reformáció korából*. Debrecen, 2003, (Csokonai Könyvtár, Források, Régi kortársaink, 5). 57–62.

¹⁰⁰ MsU. 732. 31.

¹⁰¹ Ludovicus: i. m. 111–117; 122; 139–140.

¹⁰² MsU. 732. 65–71. Lásd: Túri: i. m. 127–130.

¹⁰³ MsU. 732. 14.

¹⁰⁴ „Vétkeznek azért igen azok az elfordult fejű emberek, kik az Istennek igijének tudományát hátrahagyván egyéb hasznos tudományokat feljebb becsülnek, minémű emberek mostan bővön találatnak”. MsU. 732. 7.

¹⁰⁵ MsU. 732. 7. 46.

való szorgossággal, és a fejedelmek, előljárók tiszteletével való meghatározása Heltai Gáspár nézeteit idézik.¹⁰⁶ Találkozunk a közösség prédikatori járandóság kifizetésére való buzdításával is, hiszen amit Isten a munkánkért ad, azt kötelesek vagyunk neki meghálálni. Isten része pedig „az, az mit az ő igijit prédikáló tanító szolgálknak ad az ember, és ha ki azt ki nem szolgálhatja, úgy tartja az Úr Isten, mintha ő tőle vonták volna el”.¹⁰⁷ Hasonló, ám szigorúan feddő példát olvashatunk egy 17. század eleji baranyai prédikátor munkájában is.¹⁰⁸

Összességében elmondhatjuk, hogy a *Conciones vetustae ex Apocalypsi* egy zárt kompozíciójú, Palaeologus és Sozzini tanai között – szinte Enyedihez hasonlóan – egyensúlyozó prédikációsorozat, amely a *Jelenések* radikális részeit allegorikusan értelmezve az istenes életre buzdít. A műfajilag mind a kommentár, mind a prédikáció jegyeit magán hordozó ciklus retorikai horizontját az ortodox és puritánus prédikációeszmény között helyezhetjük el, melyet a *genus didascalicum* konzekvens használata alapoz meg. Az allegorézis, a sokszínű, helyenként felekezetközi forráshasználat és az *exemplumok* oly módon rendelődnek alá a tanításnak, hogy az a hallgatók erkölcsi megjobbulását, a *docere* és *movere* együttmozdulását egyaránt szolgálja.

¹⁰⁶ MsU. 732. 21; 58. Vö.: Balázs Mihály: Spiritualizmus és felekezetiség a kései Heltai műveiben. In: Uő: *Felekezetiség és fikció...* i. m. 80.

¹⁰⁷ MsU. 732. 58.

¹⁰⁸ Balázs Mihály: A szekér és az ökör. Adalék a baranyai antitrinitarizmus történetéhez. In Szakály Ferenc (szerk.): *Pécs a török korban. Tanulmányok Pécs történetéből*, Pécs, 1999, 265–281.